

## Babits Mihály: „A művelt literátus értelmiségből származom”

### A magyar valóság a XIX. század utolsó évtizedeiben

Az a lateiner-értelmiségi réteg, a honorácior, a nem nemes hivatalnok értelmiségi ember, amelyhez – családi öröksége révén, s kulturális kötődései által – Babits Mihály is tartozott, a XIX. század fordulóján sajátos módon került szellemi létbizonytalanságba; politikai-közéleti szereplése úgyszólván teljesen ellehetetlenült. Látszólag ugyan választhatott a konzervatív, liberális – idővel majd radikális – magatartás és szellemi jelenlét lehetőségei között, valójában azonban a dualizmus korának e válságoktól terhes éveiben a nyilvánvalóan humánus tartalmú elkötelezettség minden korábnál erőteljesebben kellett, hogy kötődjön a klasszikus erkölcsi értékekhez, ami voltaképpen jelentősen leszűkítette a felelősségteljes gondolkodói magatartás megvalósításához vezető utak választhatóságát. A magát európai hagyományokkal is mérni kívánó szellem számára a nemzeti konzervativizmus faji mítoszokba oltott, népszínművekre emlékeztető felhőjátéka, amely éppen ezekben az esztendőben, 1875-öt követően jutott el a nemzeti klasszicizmus és a reformkor által meglett értékek elutasításához – tette ezt nem egyszer az „akadémiai tudományosság” oltalma alatt –, zsákutcás gondolkodásnak bizonyult, s mint ilyen, a legkomorabb és legsötétebb kilátástalanságot idézte önmaga fejére.

A kiegyezés éveiben az értelmiség vezető csoportjai a föllendülés kibontakoztatásához a társadalmi alapot és a támaszt a középbirtokosság polgárosodásától remélte. Ez a középbirtokosság azonban nem a polgárosító liberalizmus kibontakoztatása, továbbfejlesztése mellett döntött. „Az a haladásellenes folyamat, amely az 1875-ös pártegyesülésben, az egész középbirtokosság ez önző és maradi érdekegyesíté-

sében mutatta meg értelmét, s a dzsentri irányítású társadalom fölépültében, a világháborúban és következményeiben hozta meg keserű gyümölcsét”, 1891-ben vett határozott, egyértelmű irányt – mutatott rá Németh G. Béla. Majd így folytatta: a kiegyezést Deák Ferenc hozta létre, de a hatvanas évek kulcsembere valójában már az a Tisza Kálmán volt, aki 1875-ben a hatalom birtokosa lett, az maradt voltaképpen – 1945-ig. „Az irodalmi értelmiség,, mely szívében a reformkor végső foka folytatásának vágyát, szándékát őrizte, magára maradt. (...) Az irodalmi értelmiségnek keserűen kellett belátnia, hogy fölfogása az irodalomról csak akkor érvényesülhetett volna, ha a középbirtokosság is folytatta volna polgárosulót, valóban liberális és demokrata reformkori magatartását.”<sup>1</sup> Az 1860-as éveket követő évtizedek a magyar irodalmi értelmiség számára a súlyos, csalódásos évei voltak..

A nemzetiségi gondok szorításában a harmincmillió Magyarországi nagy hatalmi reményeiről, a magyar történelmi múlt nagy-nagy dicsőségeiből eredeztetett szupremációs törekvések vakhitéből csak az önelégtelenség csalóka délibábja teremthetett magának komfortérzetet. A polgári liberalizmus folytatható hagyományainak az elvetése a nemzeti konzervativizmus populista változatának, a népnemzeti gondolat felzárkózó szövegének a diadalát eredményezte, amely a századforduló új nemzedékének már nem jelentett követhető hagyományt. Mint ahogyan nem jelenthetett követhető és vállalható hagyományt a harmadik nemzedék közjogi csatározásokban elkopott liberalizmusa sem, annál kevésbé, mert maga is egy erkölcsben megroppant nemzeti értékudat útvesztőiben bolyongott. Mint ahogyan a radikalizmus eszmei-gon-

<sup>1</sup> Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad – A romantika után*; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 27. p. – „A középbirtokosság azonban nem a reformkor végfokozatának, nem a polgárosító liberalizmusnak, s demokratizáló törekvéseknek a kibontakoztatása, továbbfejlesztése mellett döntött. Arany Széchenyihez irt ódát, szobája falán Deák képe függött, asztalán Teleki László képmása állt. Ez a középbirtokosság azonban sem Széchenyit, sem Telekit, de még csak Deákot sem követte igazán. 1861 kulcsembere nem Széchenyi, nem Teleki, még csak nem is Deák, hanem Tisza Kálmán volt. A középbirtokosság, amelynek polgárosodására ez az értelmiség támaszkodni remélt, megbuktatta nem neki való vezérét, Telekit, s megválasztotta a neki valót, Tiszát.” 8. p.

dolati tisztaságához, megtisztulásához is a nemzet valódi érdekeinek a felismerésére lett volna szükség. Nemzeti konzervativizmusnak, polgári liberalizmusnak és radikalizmusnak egyként a nemzeti sorskérdésekkel történő őszinte számvetés hozhatott volna eszmei megújulást – ez azonban nem következett be. „Az ország szellemi vezető rétege, a kis- és középnemesség, és a belőlük kikerült és hozzájuk tartozó értelmiség a nemzeti öntudat fölébresztését tartotta az adott körülmények közt a legjobb védelemnek és a fő feladatnak a veszéllyel szemben” – mutatott rá Németh G. Béla idézett művében.<sup>2</sup> A Széchenyi István eszmei örökségét vállaló Arany János a kiegyezést követő esztendőben azért vonult ki a közéletből, mert körülötte egyszerre elfogyott a nemzeti gondolat klasszikus értékrendje. Az az eszményi dimenzió, amely a nagy klasszikusok műveiben a megélt és a forradalom előestéjén megvalósítható lehetőségként fölillant, az egységesen egész etikus világkép és világtrend, „a tiszta értelemmel érthető, a szabad akaratú tettel elrendezhető” élet, az „életbizalom állapota”. „A korszak kapitalista-pozitivisták társadalmi-szellemi fejlődménye a valóság: a részeire hullott, a csak részeiben érthető és elrendezhető, eleve determinált élet; a bizonytalanság és bizalmatlanság állapota az egész iránt, a determinált bizonytalanság”<sup>3</sup> életérzése volt az, amely a reformkor haladó eszméit még őrző nemzedék tagjait a társadalomból történő kivonulásra kényszerítette.

Önmaga felfedezéséig persze hosszú volt a radikális gondolatiság útja is, olyannyira hosszú, hogy Jászi Oszkár is csak 1910-ben vetette papírra: „Meg kell írunk Magyarország igazi történelmét, amely épp oly kevésbé bókol a hatalmasoknak, mint a népnek, mely egyaránt megállapítja és értékeli a háború és a kultúra kettős folyamatának eredményeit. Hogy tudjuk mi honnan jön és hová tendál? És meg kell ismernünk a mai Magyarország gazdasági, kulturális és lelki életének minden porcikáját. Mert csak így számíthatjuk ki a jövő kiépítéséhez rendelkezésre álló erőket és azok irányát. De még fokozottabb figyelemmel és érdeklődéssel kell szemünket Nyugat felé irányítani, hisz onnan kapjuk ezer év óta minden célkitűzésünket, eszményünket és reménységünket.”<sup>4</sup> De az igazságnak

ez a szép bokkrétája is csak a szólamok szintjén tűnt elfogadhatónak – a radikális gyakorlat is egészen más mutatott a valóságban. A XX. század elején a nemzeti alapokon megújuló konzervativizmus képviselői – közöttük is elsőként Szekfű Gyula – az 1918–1919-es, majd az 1920-as magyarországi eseményeket a meghasonlott liberális gondolat okozta eltévelyedésnek és a radikális céltalanságnak rótták fel – nem teljesen alaptalanul –, elsőként a Széchenyi István által meghirdetett „lelki élet” reformjának, modernizálásának az elmulasztását vetve a szemökre, kimondva egyszerűen azt is, hogy a magyar liberalizmus, és annak bírálata felnövő radikalizmus ugyanúgy „illúziókkal átítatott, idegen liberalizmus”-ként vált használhatatlanná<sup>5</sup>, mint ahogy a reformkor nemzeti klasszicizmusa is elsikkadt a dzsentri-társadalom érdekérvényesítő törekvéseiben.

Ez azonban a tisztánlátásnak egy megkésett tragikus pillanata, a századfordulót megelőző évtizedek Magyarországon az európai hagyományokon meg nem született nemzeti gondolat még csak a lehetőségeit kereste. A liberalizmus első nagy verségét, a levert szabadságharc katasztrófáját követően világossá vált, hogy a szabadságjogok és a szellemi fölvirágzás eszméi a „Magyar Parlag”-on korántsem váltak a reformkori törekvéseket továbbvivő, megtartó és oltalmazó szándékok meghatározójává. Széchenyi István a negyvenes évek elején még azt kérdezte. „Lelki független ember, összevén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van?” A „lelki független ember”-ek csoportja a szabadságharcot megelőzően is igen kevés gondolkodót számlált, a liberális gondolkodás első nemzedéke egyebek mellett ezért is volt képtelen a valódi liberális műveltséget, a lelki tartalmakat szélesebb körökre átszarmaztatni. Az 1870-es években a kiegyezés gyümölcseit élvező nemzedéknek gondolkodásában a liberalizmus azután végképp elsőkélyesedett. Méltán írhatta hát a *Három nemzedék* szerzője: „A középosztálynak is csak legértelmesebb része lőn belsőleg liberális, a többi osztályok csak bizonyos külsőséges, radikális-soviniszta ideológiát sajátítottak el. A liberalizmus szélesebb rétegekre csak most, a második generációban terjed el, és lesz gondolattalanul

<sup>2</sup> Uo. 16. p.

<sup>3</sup> Uo. 74. p.

<sup>4</sup> Jászi Oszkár: *Tíz év; Huszadik Század, 1910. január (1. szám), 10. p.*

<sup>5</sup> Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik; Budapest – Maecenas, 1989. 377. p.*

kimondott hitvallásán kívül lelkeken uralkodó eszme, széles rétegek belső műveltsége. Sajnos ez a liberalizmus nem Eötvösé és Deáké, nem is Kossuthénak tüzes, romantikusan victor-hugói, egeket verdeső frazeológiája. A 70-es évek liberális műveltsége nálunk a németekéhez hasonlóan nyárspolgári önzés, politikai tehetetlenség, lelki mozdulatlanság, mely csupasz tagjait a 40-es évek forradalmi frázisaival, szabadság, egyenlőség, testvériség üres jelszavaival födi be, és mindinkább eltávolodva a kezdetek lélekemelő idealizmusától, menthetetlenül durva materializmussá alacsonyul.<sup>6</sup> S bár Szekfű – francia és német példákra hivatkozva – általános európai jelenségnek tartotta, hogy a liberalizmus újbóli terjedésével egyidőben lejátszódott annak tartalmi felhígulása is, a magyar liberális gondolkodás e második korszakában az eszmei alapok elvesztéséhez a társadalmi körülmények erendően hozzájárultak. A liberalizmus ugyanis már a XIX. század első harmadában is – néhány arisztokrata elkötelezettjének kivételével – a köznemesség soraiban lelt követőkre, szerzett magának hitvallókat. Fél évszázaddal később tehát már korántsem csak arról volt szó, hogy Európában „a liberalizmus körének tágulásával a színvonal menthetetlenül leszáll, az idealizmus elkopik, a lelkesedés kiégett zsarátnokként összeomlik. Ez történt nálunk is 67 után, midőn az egyedül uralkodó liberalizmus önmagától, belső szükségszerűséggel alakul át sekélyes, sivár materializmussá”, hanem elsősorban arról, hogy a liberális „társadalomfilozófia” Magyarországon *nemzeti alapon* hirdetett szabadságjogokat és szabad cselekvést – nyilvánvaló, hogy a világsi katasztrófa és az abszolutizmus restaurációs törekvései után egyebet nem is tehetett –, ám éppen a nemzeti jellegének sajátos volta akadályozta meg a demokratikus alapokra épülő társadalmi rend megteremtését, a többnemzetiségű Magyarországon a liberalizmus nemzeti dominanciája a kizárólagosság csapdájába esett.

A demokratikus közösségi viszonyok törékeny jellege valóban a liberális gondolatosság társadalmi alapjainak megingásában jelentkező elbizonytalanodásban rejtett. A három történelmi osztály, a főnemesség,

a köznemesség és a parasztság közül éppen a liberális eszmeiség iránt jelentős fogékonyságot mutató középosztály ment át a legnagyobb változásokon. Birtokainak elvesztésével – azzal, hogy az ősi föld kicsúszott a lába alól, a korábbi kötöttségeket megőrizve, új társadalmi lehetőségeket, új osztályformát kellett magának találnia. A birtokos (és birtokát veszítette) középnemesség a Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején lejátszódó közhivatali térnyerése alapjaiban rázta meg a magyar társadalmat; egyszerre alakítva át annak szerkezetét, s ami talán még ennél is fontosabb, belső értékrendjét is. A magyar történelem színpadán az 1860-as évektől kezdve – még inkább az 1875-ös pártviszonyokban történt átrendeződés, valamint a balközép párt megerősödését követően – megjelent a dzsentri, a maga félszendergő létállapotában, a maga történelmi küldetésének rendíthetetlen tudatával, hogy megállíthatatlan társadalmi és gazdasági süllyedésével a századvég és az elkövetkező évszázad első felének a meghatározó alakja legyen.<sup>7</sup>

Könyvtárnyi a magyar dzsentiről szóló irodalom – kárhóztatásában és magasztalásában egyaránt. Hanák Péter a magyar középosztály fejlődésének sajátosságait elemezve *A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához* című tanulmányában – anélkül, hogy ezt kellő módon alátámasztaná – e birtokosi osztály hanyatlásának kezdetét a XIX. század első felének utolsó évtizedére teszi. Erőteljes lendületet azonban a szabadságharc leverését követő időben vett, amikor a jobbágyfelszabadítás nyomán meghirdetett vagyoni kártalanítás bürokratikus útvesztői elmélyítették a középbirtokosi osztály egzisztenciális gondjait. Tragikus kiteljesedése pedig éppen a kiegyezést követő években – a kapitalista szabadverseny kibontakozásának idején – következett be. „A produktív, rentábilis gazdálkodásra képtelen, versenyre gyenge, tőkehalmozásra nem, de az adóssághalmozásra serény birtokos nemesi többséget az egykoron oly optimista hittel igényelt liberalizmus, a szabad verseny már a konjunktúra éveiben is megrendítette, a 70-es évek végétől kibontakozó, két évtizedes agrárválság pedig rohamosan tönkretette.”<sup>8</sup> Ebből eredően az eladóso-

<sup>6</sup> Uo. 256-257. p. – Hasonlóan látta a választás tragédiáját Németh G. Béla is: „Arany Széchenyihez írt ódát, szobája falán Deák képe függött, asztalán Teleki László képmása állt. Ez a középbirtokosság azonban sem Széchenyit, sem Telekit, de még csak Deákot sem követte igazán. 1861 kulcsembere nem Széchenyi, nem Teleki, még csak nem is Deák, hanem Tisza Kálmán volt. A középbirtokosság, amelynek polgárosodására ez az értelmiség támaszkodni remélt, megbuktatta nem neki való vezérét, Telekit, s megválasztotta a neki valót, Tiszát.” Im: 8. p.

<sup>7</sup> Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*; Budapest – Napvilág Kiadó, 2003. 211–226. p.

<sup>8</sup> Hanák Péter: *A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához*; Valóság, 1962. január (1. szám), 34–35. p.

dott, a földjét és rangját vezte, hitében és önbecsülésében megingott birtokos egzisztenciális gondjait hivatali közszerepléssel igyekezett enyhíteni, „A gyors anyagi romlás következtében – mutatott rá Hanák Péter – a századfordulóra a dzsentri zömét már az úri kisbirtokos, s a volt birtokos, a számban és súlyban egyaránt megnövekedett *kishivatalnok-dzsentri* tette.” A társadalmi-gazdasági talajvesztés a századforduló éveire olyannyira elmélyült, hogy a dzsentri soraiba lassan a régi nemesi értelmiség szélesebb körei, s a polgári elemek, az „asszimilált német, szláv hivatalnokok, diplomások, helyel-közzel neofita magyarságukkal úri alürjeikkel tüntető zsidó értelmiségiek, [...] egyes megkeresztelkedett újbirtokosok” is befogadást nyertek.<sup>9</sup> Mindebből kitűnik, hogy a magyar középosztály helyzete korántsem mutatott emelkedő tendenciát, mint ahogyan emelkedő és emelkedésében egyre szélesebb befogadású, polgári demokratizmusában egyre erősödő volt névkölcsönző rokona, az angol dzsentri. A magyar dzsentri a társadalmi süllyedés terméke volt, eredendően a feudális jelleg makacs őrzője. Magyarországot „a feudális maradványokat konzerváló, a polgárosodásban megrekedt és megrokkant dzsentri szelleme töltötte el”.<sup>10</sup> Így történhetett meg, hogy a földbirtokos uralkodó osztálytól a közép-rétegekig mélyen lenyúló, azokat az uralkodó osztállyal összekapcsoló dzsentri társadalmi funkciója nem a polgári átalakulás megalapozása, egy új szemlélet lefelé közvetítése, hanem a nagybirtokos hegemonia védelme, a nemzeti hagyomány, szemlélet érintetlen átmentése és széleskörű terjesztése volt.

Hasonlóan ítélte meg *Három nemzedék* című könyvében Szekfű Gyula is a magyar középnemesség történelmi szerepét, az erkölcsi-gazdasági süllyedése során létrejött dzsentri-képződményt, azzal, hogy ő a morális hanyatlás okozta nemzeti katasztrófát következményeiben tragikusabbnak – messzehatóbbnak – ítélte. „A tönkrement agrárcsaládok fiai városokba tódultak, s ott megszállották az állami, megyei, vá-

rosi hivatalokat, le egészen az írnokságig, mert ezen helyeken, korlátolt látókörük és világot nem ismerő felfogásuk szerint továbbra is »urak« – más nyelvre ily értelemben le nem fordítható szó! – maradhattak. Az ősi földről elszakított magyarság így indult neki a tévelygésnek, miután az első lépést, a hivatalba állást már megkönnyítette neki Tisza Kálmán protekciós politikája, s az államhivatalnoknak tőle eszközölt szaporítása.”<sup>11</sup> Maga Szekfű is az *angol köznemesség szélesebb osztályaihoz* képest a magyar dzsentri feudalizmusba visszavezető sajátosságainak lényegét a modernizációs törekvésektől történő makacs elzárkózásában látta, melynek során az végképp föladta a liberális szabadságjogokra épített nemzeti morál valódi tartalmának örökségül kínálózkodó lehetőségét. „Elmulasztva a 70-es, 80-as években kínálózkodó pszichológiai momentumot, midőn az alsóbb osztályokból még csak lassan felszivárgó értelmiséget magába olvaszthatta volna, és egy középkori rend jogvesztett maradványából az angol gentry mintájára minden kitűnőséget, minden szellemi és vagyoni erőt magába foglaló új társadalmi osztállyá, az új Magyarország büszke oszlopzatává alakulhatott volna: mindezt elmulasztotta, félszeg helyzetéből az új kor társadalmi forrongásaiban exkluzivitás, tudatos osztályelzárkózás által akar menekülni. E törekvés eredménye a magyar gentry, egy hanyatló, kimerült társadalomnak felemás, beteg szülötte.”<sup>12</sup>

A magyar társadalom vezető köreinek túlnyomó többségét jelentő középosztály illetően süllyedése, anyagi és szellemi hanyatlása úgy tűnik, a teljes magyar világot magával sodorta – legalább is annyiban, amennyiben hanyatló szellemiségével a kulturális-, a gazdasági- és a közélet területén „megfertőzött” minden demokratizációs törekvést. Rövid pár év leforgása alatt a feje tetejére állította azt a klasszikus magyar világnézeti kiegyensúlyozottságot, amelynek megvolt az a mindenek felett álló értéke, hogy európai iskolákon nevelkedett híveinek biztos lelki egyensúlyt kölcsönzött.

<sup>9</sup> Uo. 29. p. – Hanák Péter sajnálatos módon egybemossa a birtoka jövedelméből már megélni képtelen, ezért hivatalt vállaló dzsentri és az állam szolgálatában álló, részben ugyancsak hivatali szerepet vállaló honoráciorok – másként: lateiner-értelmiségiek – egyébként jól elkülönülő csoportját.

<sup>10</sup> Uo. 31. p.

<sup>11</sup> Szekfű Gyula, *im.* 242. p. – A szerző arra is nyomatékkal mutatott rá, hogy az egyidőben zajló, s a birtokos nemesség helyzetét – sajátos korlátoltsága folytán – súlyosan nehezítő kapitalizálódási folyamat során ez az osztály a vállalkozások terén is háttérbe szorult. A kapitalizmus és az áru-gazdálkodás kialakult folyamataiban „a magyarság nemcsak tőkével nem, de vezető szellemmel, ipari és kereskedelmi, üzembeli munkával sem vett részt”. A föld elenyésző hányada még az övé maradt, de a termékek feldolgozását, értékesítését, ipari felhasználását átveszi az új gazdálkodási törvények és lehetőségek felé nyitott, konkurencia nélküli zsidóság. E birtokvesztési folyamat megállíthatatlanságának tragédiájáról szól *Gozsdu Elek Köd* című 1882-ben megjelent regénye is.

<sup>12</sup> Uo. 316. p.

A kiegyezés utáni negyedszázad történéseit tárgyaló monográfiák túlnyomó többsége kellő határozottsággal a korszakot a hanyatlás idejének tekintik, miközben hol a közjogi harcok, az értelmetlen ellenzékieskedés, hol a nemzetiségi kérdés és a vele együtt járó asszimiláció, hol a rendezetlen földkérdés, és az ebből adódó gazdasági-szociális gondok, hol pedig a mindezek következtében kialakult, nemzeti jellegét végképp elveszítő, s a fajiság túlhangsúlyozásától hangos közélet károsnak ítélt jelenségeire helyezik a hangsúlyt. Farkas Gyula a nagy vihart kavart, a tiltakozások végtelen sorát kiváltó, 1938-ban megjelent *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című könyvében a német és a zsidó elemek asszimilálódása következtében elvesztett magyar szellemiség hiányában látta az útvesztés lényegét. „A magyarság – írta könyve bevezetőjében – legjobb erői meddő harcokban morzsolódtak fel, a valódi nagy alkotások félmegoldásokká zsugorodtak, a társadalom vezető rétegei idegen elemekkel cserélődtek ki, a modern Magyar Állam még igazán meg sem született, máris rohant történelmének leggyötrelmesebb katasztrófája felé.”<sup>13</sup> Farkas Gyula azonban látta a gazdasági, politikai és közéleti problémákat is, s rámutatott: a kiegyezés kora a maguk megoldatlanságában örökölte a régi gondokat – tetézve az elmélyülő nemzetiségi kérdéssel –, mert (véleménye szerint) sem a jobbagyság fölszabadítása, sem az eszményített liberális gondlattól vezérelten kidolgozott 1868-as nemzetiségi törvény nem jelentett egyebet üres szólanál, papírvalóságnál. „Lélekkel megtelíteni, tettere váltani nem akadt már teremtő elme, szervező akarat. Új erők szabadultak föl, de senki sem fogta be őket építőmunkába. A régi társadalmi korlátok látszólag ledőltek, de ez nem egységet, hanem csak káoszt szült.”<sup>14</sup>

Az asszimiláció kérdésével kapcsolatos problémák taglalásában – szorosan kötődve Farkas Gyula véleményéhez – Németh László *Kisebbségben* című tanulmányában még messzebbre ment, a felvilágosodás és a reformkor világábanelve meg az útvesztés, az eltévelyedés első, félreérthetetlen jeleit. A baj szerint nem hatvanhéttel kezdődött, hanem közel egy évszázaddal korábban: „Keserű igazság, de le kell nyelnünk, hogy a magyar szellem fényesnek tanított

korszakaiban is súlyos fejlődészavarokkal küzdött, s hatvanhétre a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsok csak beköltöztek az ürességbe.”<sup>15</sup> Radikálisnak vélt nézetei ellen Babits Mihály tiltakozott a legerélyesebben.

Mindemellett úgy tűnhet, a kiegyezéskori Magyarország föltornyosuló gondjait a polgári humanizmus és radikális gondolatiság európai iskoláján felnőtt Szerb Antal látta a legvilágosabban. A korszakról írt számvetésében a korabeli valóság teljes áttekintését kísérelte meg, s óvakodott csupán egyes, felnagyított okokban láttatni a hanyatlás tényét. A megoldhatatlannak tűnő gondok közül elsőként a kellő fokú iparosítás elmaradását említette, amelynek következtében a polgárságnak egy olyan, alig konszolidált rétege alakult ki, amelyen belül valóban kisebbségbe került a magyarság. Mint ahogyan nem magyar, hanem zsidó irányítású volt az iparosítás során kiszélesedő kereskedelem vezető rétege is. S ami még ennél is nagyobb veszélyt jelentett: az ország peremvidégein egyre erősödő nemzetiségi ellenzékiség, melyen belül egyre hangosabbá váltak az elszakadási törekvések. Nagyon nagy szükség lett volna a „nemesség hatalmas politikai hagyományaira”, melyek összefoghatták volna a nemzet tényleges, fennmaradást biztosító érdekeit. De hol van már ekkor a nemzeti érdekeket őrző, nemesi hagyomány? 1868 után lelépett a történelem színpadáról, helyébe pedig a dzsentri lépett a maga talmi ragyogású, hagyományos értékeiben megroppant világával. S amit még ennél is súlyosabb gondnak ítélt: „az igazi gentry uszályaképp megjelenik az ál-gentry, a gentroid tömeg: elszegényedett hivatalnok-nemesség, jómódú német és zsidó polgárság asszimilálódó fiai, a Bach-korszakból ittrekedt osztrák és cseh köztisztviselők. Ezek mind a gentry életformáját veszik magukra, vagyonokat és jobb célra szánt energiákat tékozolna el a gentry kötelező gavallérossága és könnyelműsége miatt, és eltanulják a könyv- és kultúra-iszony antisznobizmusát, hogy megkülönböztessék magukat a nem-gentroid, lateiner feltörekvőtől”.<sup>16</sup> Nemzeti alapokon folyt a pozícióharc a magyar társadalmon belül, és milyen óriási ellentmondás volt, hogy e hatalmas közdelemben nem figyeltek oda az egyre nagyobb – mert egyre szervezettebb és egy-

<sup>13</sup> Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*; Budapest – A Magyar Történelmi Társulat kiadása, é. n. [1938] 6. p.

<sup>14</sup> Farkas Gyula: *A magyar irodalom története*; Budapest – Káldor Könyvkiadó Vállalat, 1934. 259. p.

<sup>15</sup> Németh László: *Kisebbségben*; Budapest – Magyar Élet kiadása, 1942. 14. p.

<sup>16</sup> Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*; Kolozsvár – Erdélyi Szépművészeti Céh, é. n. [1934] II. kötet, 397. p.

re céltudatosabb – nemzetiségi kérdésre. A magyarság ápolta Kárpát-medencei küldetésstudatát, közben azonban semmit sem tett e küldetésstudatt kulturális feltöltése érdekében. Csak színezte a korabeli valóságot, hogy ugyanez a meggyőződés éledt föl az államiságról – vagy államiságuk újjászületéséről – álmódó nemzetiségi sorában is. Szerb Antal a végzetesnek ítélt tévedés lényegét így foglalta össze: „Csak a magyar-fogalom hagyományos finitizmusán kellett volna egy kicsit tágítani. Hogy a magyar történelmi és földrajzi egység égisze alatt a tót és a horvát is megférjen benne; kicsit kevesebbet beszélni a nyelvről és többet a kultúráról, a nemesi világképen egy csekély demokratikus rést engedni.” S hozzátette: „Az irodalom nagy hallgatása, az irodalmi propaganda teljes megszervezetlensége akkor, mikor a cseh és orosz irodalmak kényelmesen terjeszkednek a Felvidéken, a korszak legnagyobb negatív bűnei közé tartozik.”<sup>17</sup>

Egy, a nemzeti klasszicizmus értékrendjével szentesített világnézeti egyensúlyt borított föl a dzsentri és a dzsentroid tömeg megjelenése, melynek következtében a korábbi lelki egyensúly és nyugalom átalakult egyféle bizonytalan tengődéssé, annak minden vele járó felelőtlenségével együtt. Ennek a szellemi oldódásnak komoly „része volt a magyar gondolkodás elsekélyesedésében, a társadalmi kritika ellanyhulásában, s abban is, hogy a magyar szociális lelkiismeret oly nehezen és későn mozdult meg”.<sup>18</sup>

Mert a legkevesebb, ami elmondható a dzsentri szellemiségéről az, hogy *felelőtlen* volt, s ezt még az iránta kellő szimpátiát tanúsító szemlélő is kénytelen volt megállapítani. Felelőtlenségének gyökereit pedig illúzióinak világában kell keresni, abban a világban, amelynek színpadán mindenki gáncstalan lovag volt, s gavallérságától csak féktelen duhajsága bizonyult nagyobbak. Keleti Károly *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából* című könyvében keserű szemléletességgel adott képet a magyar dzsentri életéről: „Kevés a jól rendezett közép gazdaság az országban, és sok az utána élő úr. Ha valamely közép birtokosság fogatjai után ítélnek meg gazdasági viszonyait, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnők, csupa mágnásnének leszünk bemutatva – a

toilettek után. Ha pedig a kártyázó szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájuk nézve ingerrel sem bíró mammont. De ha kimegyünk a tanyak közé, s látjuk a düledező juhakolt, a boglyas kazalt, a csenevész gulyát, a trágyázatlan földet, a szerbtövis borította legelőt, vízmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk, s látjuk a sok betáblázást és előjegyzést, az ügyvéd irodájában a sok beperelést, a szomszéd város kereskedő-tárcájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok fizetetlen számlát; ha a gazdasági egyesület üléstermébe lépünk, s látjuk a gyűlés napján a sok üres széket, halljuk az egyik két megjelent tag üres politizálását – akkor szomorúan hajtjuk le fejünket, s arról győződünk meg, hogy a fogatok és a toilettek fénye csalt, s hogy egészségtelen társadalmi viszonyok közt élünk.”<sup>19</sup> Vidékiezen gyermeketeg ez a kis- és középnemesi életmód, mely már régen feladta a szellemi-gazdasági gyarapodáson alapuló nemzeti kiválóság eszméjét; az európai hagyományok létezéséről pedig tudomást sem vett. Minden ambícióját a vármegyeszintű közjogi csatározásokban – melyben kedvére rebelliskedhetett –, s a múltbeli nemzeti dicsőség újraálmódásában élte ki. A dzsentri voltaképpen „a fiatal ösök elaggott fiai” – állapította meg találóaan idézett tanulmányában Hanák Péter –, a reformkori középnemesség torz színpadi változata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, „eltékozolt örökségével, de még őrzött presztízsével”, s az eltékozolt örökség utáni szüntelen „sirámos-haragos jussigényével”.<sup>20</sup> A század utolsó három évtizedében a képviselőházban, az agrárius összejöveleteken, a gazdasági egyesületekben, s nem utolsó sorban – a hangzatos szólamok szintjén – a sajtóban gyakran hangozz el a felhívás: *Mentsük meg a történelmi középosztályt!* A középosztály alatt a talaj- és birtokvesztette dzsentrit, megmentés alatt pedig a földtehermentesítést, s az ezzel együtt járó olcsó bankhiteleket értették. A „történelmi” díszítés pedig már nem „a nemzeti múlt haladó örökségének vállalását, hanem az ösök szerzte érdemek és elvesztett kiváltságok tőkésítésének, örökjáradékként való kamatoztatásának igényét juttatja kifejezésre”. A millenniumot megelőzően a Széchenyi István megfogalmazta lelki nemesbedésre, a szellemi erények gazdagítására, a középosztály morális felemelésére

<sup>17</sup> Uo. 398–399. p.

<sup>18</sup> Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*; Budapest – Grill Károly kiadása, 1937. 11. p.

<sup>19</sup> Keleti Károly: *Hazánk népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából*; Pest, 1871. 151. p.

<sup>20</sup> Hanák Péter: *A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához*; Im. 31. p.

– s ezáltal az egész akkori magyar társadalom, s vele a nemzeti hagyományok – megmentésére, megújítására már senki sem gondolt. Az „emberi műveltség magasztosult magyarság” eszméjére ekkor már senki sem emlékezett. Kénytelen volt ezt megállapítani irodalomtörténete bevezetőjében Schöpflin Aladár is: a földbirtokos gentry nagy része, amely képtelen volt alkalmazkodni a megváltozott gazdasági viszonyokhoz, folytatva a régi, könnyű élet kellemes, megszokott formáit, elvesztette ősi birtokát. Az akkori politikai közbeszéd, s a sajtóbeli panaszok állandó tárgya volt a nemesi középirtokosság pusztulása, birtokainak idegen, többnyire zsidó kézre kerülése. Úgyszólván ez volt „az egyetlen szociális kérdés, amit abban az időbe komolyan vettek. A tönkrement földesurak fiai a hivatalokba kérekedtek, ha jobb tanultságuk volt, a minisztériumokba, a bíróságokhoz, egyéb állami intézményekhez, a többi leginkább a vármegyeházán talált menedékre.”<sup>21</sup>

Érthető tehát, hogy a dzsentri ennyire ragaszkodott a hivatalhoz – meggyőződéssel vallotta, hogy az ország ügyeinek intézéséhez egyedül neki van történelmi jussa, s ezt nem bízhatja az „újonnan asszimiláltakra”. Az orvosi, a jogi, a tanári, a pénzügyi-kereskedelmi pálya kevésbé volt vonzó a számára, nem beszélve a kifejezetten humán értelmiségi, művészi pályákról. E helyzet javítására Trefort Ágoston szándéka is kevésnek bizonyult – hiába ostorozta cikkeivel a magyar valóságot.

A társadalmi, gazdasági és közéleti torzulások óriási mértékben befolyásolták az ország szellemi életét és hangulatát. Hogy mekkora súllyal telepedett az országra a dzsentri illúziókra épített világának társadalmi, azt a képviselőházban elfoglalt jelenléte mindennél ékebben bizonyítja: a főrendházban az arisztokrácia (a főpapok és papok nélkül) 398 tagból

302-t, azaz 76 százalékot képviselt, ugyanakkor a képviselőházban az arisztokraták aránya mindössze 14 százalék volt, míg a középnemesi képviselők 54 százalékot foglaltak el.<sup>22</sup> Horváth Zoltán *Magyar századforduló* című könyvében – melyből a fenti adatok is származnak – lehangoló képet festett a korabeli szellemi állapotokról: ennek a középnemességnek – írta – már nem volt meg a hatalmi pozíciójához szükséges reális anyagi alapja. Bármennyire virult is a korrupció, bármily sokat loptak is a közpénzekből, bármennyit zsaroltak is ki a vállalatok, a bankok, a takarékpénztárak pénzeiből – esetleg a közmunkára biztosított alapokból – ez nem elegendő a tekintély fenntartására. „Az erőszakos szervek feletti rendelkezésen kívül más bázis is kell, szinte azt mondhatnók: erkölcsi jogcím arra, hogy szabadon grasszálván a maguk vadászterületének tekintsék az egész országot.”<sup>23</sup> Ehhez kellett a *privilegizált magyar hazafiság* eszménye. Ez fogja azután elsekélyesíteni a konzervativizmus nemzeti hagyományát és a liberalizmus európai örökségét egyaránt, ez fogja a nacionalizmus lapályaira sodorni Magyarországot nemzeti sorskérdéseit is.

Szekfű Gyula egyenesen tragikusnak látta azt, ahogyan a dzsentri hanyatlásában megjelenő destruktív magatartás minden korábbi – jobb sorsra érdemes – nemzeti értéket megkérdőjelezett, viszonylagossá tett. A túlfűtött nemzeti elhivatottság indulatisága a Magyarország létalapjait biztosító intézmények egészét – a dualizmus közjogi rendszerét és a nemzet békés létezésének garanciáját jelentő nemzetiségi kérdés adott konszenzusát is kikezdte. Kikezdte azzal, hogy megkérdőjelezte mindazt, amiben Széchenyi István is egyenesen a magyarság létének, jövőjének a biztosítékát látta. „Ne bántsuk a nemzetiségi kérdést, és ne nyúljunk a közjogi viszonyokhoz, mely Ausztriával összekapcsol – e kettő volt Széchenyi vezéreszméje a gyakorlati politika tömkelegében” – írta a *Három*

<sup>21</sup> Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*; Im. 32. p. – Kanizsai Ferenc *Jancsi és a többi gróf* című elbeszélésében a lecsúszott dzsentri-családnak már a fővárosi sőtiszi állással együtt járó hozomány is csábítónak tűnik. Özvegy Apatics Gedeonné egyre gyakrabban emlegette vasutasfia, Ádám előtt, „hogy nem bálná a dolgot. – Igaz, hogy még sőtiszt csupán. De ebből a Sefcsicsből sőtárnok lesz, akárki meglássa. [...] Apátok is az volt. Öregapátok is. Azaz, hogy öregapátok volt az igazi. A sőtárnokot az ő idejében még úgy hitták, hogy: perceptor. Szébb világ volt az! A perceptor roppant nagy úr volt. Nagyobb a szolgabírónál, hatalmasabb a vicispánnál. Jogában állt botoztatni, tömlőcbe csukatni, sőt akasztani. A mai világban nincsenek ekkora urak.” – *A cserebogár* (elbeszélések); Budapest – Singer és Wolfner, 1911. 31. p.

<sup>22</sup> Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*; Budapest – Gondolat, 1961. 33. p.

<sup>23</sup> Uo. 34. p. – Horvát Mihály indulatos baloldali szektásságától sem mentes vádjait így folytatta: Az apparátus-emberek egyetlen komoly életalapja ez a nemzetieskedő-magyarkodás, ez a fegyverük, ez adja meg a számukra a hatalom gyakorlásához szükséges önérzetet – és hatásukra előnti az országot a magyarkodó handabandázás olyan hulláma, melytől senki és semmi sem maradt ment. az a közintelligencia, amely Széchenyi szerint az önkénynek egyedül »egy valódi fékje«, annyira meghódot, vagy visszahúzódik e szellem elől, hogy végül jelentkezőse a századforduló táján már-már önmagában is forradalomnak számít majd.”; Uo. 36. p.

nemzedék szerzője.<sup>24</sup> Csakhogy a század utolsó évtizedének meghatározó gyakorlati politikusai nem Széchenyi gondolataiból merítettek okulást. Pedig ha ezt teszik, felismerhették volna az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc katasztrofális vereségének okait is. Hogy 1867 után a 48-as ellenzékiesség újraéledt – melynek mélyén voltaképpen a 49-es alkotmányos rend igénye rejtett –, ismételte új zsákutca felé vitte a nemzetet. A feléledt nacionalizmus jellegéről Hanák Péter megállapította: „A »magyar állameszme« krédójában összecsendülő nacionalizmus ugyan nem csak a dzsentri privilégiuma, hanem a magyar társadalom zömét, [...] is átfogó-átítató ideológia volt, de ezen belül a dzsentri tudatosan törekedett a »törzsökös hazafiság« privilegizálására, a »magyar jelleg«, a »mi a magyar«, a »ki a magyar«, »ki a hazafi« meghatározásának kisajátítására.”<sup>25</sup> A veszélyes illúziók pompaigényű Magyarországnak évei, évtizedei voltak ezek, amikor az ezeréves birodalom újabb ezer évének boldog eljövételéről álmodtak.

A hatvanas évektől kezdődően a liberalizmus egyre inkább gazdasági-pénzügyi fogalommal sekélyesedett, csak ilyen mivoltában érintette a nemzet föltornyosodó sorskérdéseit: az Ausztriával szembeni vámfüggőség, a zsidó kereskedelem, a nagytőke iparosító szándéka, vagy a kisebbségi birtokviszonyok (és a vele együtt járó választói jog) rendezésének, egyébként is megoldást sürgető gondjait. Schöpflin Aladár pontosan fogalmazott, amikor kiemelte: az a széles, méltóságos és emberséges liberalizmus, mely Deák és Arany világnézetének a középpontjában állott, „keskenyebb szemhatárú lett, az új politikai célkitűzéseknek megfelelően sokat lealkudtak a teljességéből”.<sup>26</sup> Annyi bizonyos, hogy a kiegyezés utáni években a liberalizmus egyre inkább a tőke- és piacorientált gazdasági élet alapkérdésévé vált, s ennek hatása hamarosan a kulturális élet minden területén éreztette hatását. Az értékválság nyomán támadt in-

dulatok által felzaklatott közélet elbizonytalanodását követően jött létre a szellemi életnek az a légüres tere, amelybe a támasztát vesztette középosztály és a dzsentroiddává vedlett tömeg zavartalanul belophatta, házon belül pedig kiteljesíthette a saját létét történelmileg is igazolni igyekvő ideológiáját. „Megvolt a halam a nemzeti hiúságoz kielégítő légvárak építésére.”<sup>27</sup> Ám mivel a középosztály a mozdulatlan mágnások és a dermedt tétlenségre kárhoztatott, jobbágyból zsellérré avanszált nincstelenség milliós tömegei között mégiscsak a legcselekvőképesebbek bizonyultak, annyi ereje és hatalma még volt, hogy középre állva a saját ideológiáját az *egyedül jogosult nemzeti ideológiánk tekintse*. Egy lélekben elbizonytalanodott, talaját vesztette, gazdasági támasz nélküli társadalmi közösségi képződmény, amely „nem akart többet, mint kellemesen, jól és elegánsan élni, elutasított magától minden nyugtalanító gondolatot, csak önmagát szerette látni, lehunyta szemét az élet többi körei előtt, s azok előtt a hasadékok előtt is, amelyek akkor már mutatkozni kezdtek a magyar élet struktúráján” – ez az önmaga válságára eszmélni képtelen osztály igyekezett a maga elképzelései szerint alakítani az irodalmat, a művészeteket, az oktatást és a közművelődést, a gazdasági és pénzügyi élet minden valós, vagy valósnak vélt gondjait. Döntéseivel a maga berendezkedési szándékát segítette, és mindenkor nyugalmának megalapozását szolgálta.

A dzsentri tehát egyfelől védelmezte és kiszolgálta a magyar állam vezető társadalmi közösségét, földbirtokosi rendszerét, másfelől elégedetlenkedett közjogi viszonyaival és gazdasági körülményeivel, főként az idegen nagytőke térhódításával. Öröklött pozícióját úgy igyekezett megtartani, hogy nem nyitott kaput semmilyen modernizációs törekvéseknek. „Mániákusan lelkesedett az erős »nemzeti államért«, a magyar szupremáciáért, de többsége közjogi ellenzékiességgel gyengítette a Monarchia létfel-

<sup>24</sup> Szekfű Gyula, *im.* 120. p.

<sup>25</sup> Hanák Péter, *im.* 31. p. – A történész felelőtlenül egybemosza a nemzeti önmeghatározás igényét a politikai szövegek felelőtlen tartalmával. Az, hogy mi a magyar a trianoni katasztrófa után a nemzeti önvizsgálat legfontosabb kérdéseinek egyikévé vált. Vele szövegesen szemben áll Nemeskürty István véleménye. Megállapítása itt elsősorban megfogalmazásával kerül a figyelem középpontjába.

<sup>26</sup> Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*; *Im.* 36. p. – Vele szemben a századvég liberalizmusának kérdését eredendően másként ítélte meg Nemeskürty István. A korszakot tárgyaló monográfiájában a reformkori gazdasághoz fogható fölvirágzását látta a magyar művelődési- és közéletnek, amelyről megállapította: „A magyar történelemben az utolsó, tényleg a legutolsó pillanatok ezek, amikor a magyar nemesség legjobbjai sajátjuknak érezvén hazájukat, érte önzetlenül áldozni hajlandók. Azaz: dehogyan hajlandók. Kötelességüknek érezték az áldozatvállalást.” – Nemeskürty István: *A kőszívű ember unokái*; Budapest – Gondolat, 1987. 216. p.

<sup>27</sup> Schöpflin Aladár, *im.* 42. p.



tételeit, s ezzel a »magyar birodalom« tartópillérét. A dualista államtól függő, kitartott mivoltából, de hanyatlása, függősége miatti elégedetlenségéből, az adott viszonyok közt nem realizálható nagyralátó igényeiből sajátos *kétfelkűség* fakadt: a lojális rendfenntartó és az ellenzéki kuruckodó magatartás. Valóban a dzsentri nemcsak a nagy uradalmak, a bérlők és »bankosok« ispánjaként, nemcsak a dualista állam kiszolgálójaként tevékenykedett, hanem a »bűnös kapitalizmus« sárkányölő lovagjaként, a »nemzeti eszme« intranzingens bajnokaként is fellépett, s előbbi szerepét éppen az utóbbi takargatta, magyarázgatta.<sup>28</sup> S az ellenzéki szerep igen lényeges volt, a középréteg széles köreiben ez feledtetete, enyhítette a másikat: az „ispánit”. Ez a sajátos bizonytalanságban létező középosztály tervezte meg a hazafiasság Prokrusztesz-ágyát, melynek kényszereivel szemben a szellemi élet legkiválóbbjainak két emberöltőn át kellett szakadatlan szabadságharcot vívniuk.

Ez a súlyos szellemi és erkölcsi értékválság a teljes tragédiájával nehezedett a kiegyezés utáni Magyarország társadalmára. Mi sem természetesebb, mint hogy rövid idő alatt tömegjellegűt öltött a hazafias lelkesedés a megyei bálóktól kezdve a parlamenti felszólalásokon át a többségében kormányhű sajtó vezércikkéig az életnek úgyszólván minden területén<sup>29</sup>, megteremtve az illúziók világának azt a súlyos szövedékét, amelynek minden következményével a magyarság a trianoni békediktátum terhével a vállán volt kénytelen leszámolni.

Illúziókra épült az egész kulturális élet, melynek középpontjában az önmagáról már vázolt módon gondolkodó dzsentri és a dzsentroid tömeg állt. „A magyar szükségletek ekkor nemzeti illúziókból, pártpolitikai és személyes gyűlölködésből állottak<sup>30</sup> – állapította meg Szekfű Gyula, aki a nemzeti klasszicizmus értékeit szem előtt tartva mondott lesújtó véleményt a „hanyatlás korszaka” fölött.

<sup>28</sup> Hanák Péter, *im.*, 33. p.

<sup>29</sup> Szekfű Gyula írta idézett könyvében: „A harmadik korszak könyvtermelése, ami a komoly művek, nem szépirodalom, példányszámát illeti, alig emelkedett, sőt talán esett is a második korszakéhoz képest. Ha meggondoljuk, hogy a népszerűen megírt gazdasági, társadalmi, történeti könyvek legfőleg ha 3–4000 példányban fogynak el, holott az értelmiségi osztályok száma 229.000 egyént tesz ki, e nevelésesen csekély példányszámból meg fogjuk érteni, miért nem talált a nemzet évtizedeken át kivezető utat a közjogi harcok és doktriner liberalizmus kettős útvesztőjéből.” *Im.* 321. p.

<sup>30</sup> *Uo.* 336. p.

<sup>31</sup> Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*; *Im.* 44. p.

<sup>32</sup> Nemeskürty István: *A kőszívű ember unokái*; *Im.* 115. p.

<sup>33</sup> Horváth Zoltán, *im.* 115. p.

Az „új magyar világkép”-ről kevés az őszinte szándékkal elmondható, kedvező értékelés. S ha nem is fogadható el teljes mértékben az „általános kultúralatlanság”<sup>31</sup> sommás ítélete – mellyel szemben áll az „utolsó nagy korszak”<sup>32</sup> megállapítása – annyi mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a nézetek és fölfogások, egyéni sorsok és közösségi meggyőződések egyformán keresik a bizonyosságnak valamiféle konkrétabb megjelenési formáit. A polgár riadtan nézet körül az országban, s kereste annak lehetőségét, hogy az életnek valamelyik zugát otthonossá tegye a maga számára. „A kapitalizáló országban vezetésre hivatott, igen gyérszámú, és csak a hatalom közelében, de nem a birtokában élő polgárság, a magyar fejlődés sajátos feltételei közepette, ezeknek az értelmiségi befolyásától függetlenül indult, minden formába öntött ideológiai alapot nélkülöző, tömegérzésből kialakult mozgalmaknak láttán ébredt annak tudatára, hogy önmaga érdekében a szó igazi értelmében polgári eszményeket kell maga elő tűznie.”<sup>33</sup> A szűk körű művelt polgárság számára azonban ideológiai alapvetésnek csak két lehetőség kínálkozott: az egyik a klasszikus értékekre építkező nemzeti konzervativizmus, a másik a nemzeti jelszavakból kiábrándult radikalizmus emberi értékeket és tartalmakat fürkésző szándéka. Mindkét irány a liberalizmus hanyatló valóságát igyekezett meghaladni. Mindamellett az sem volt egyedi eset e két, egymástól távoli értékrend legfontosabb elemeikkel egyetlen világszemléleten belül találkoztak – mint ahogyan találkoztak Péterfy Jenő gondolkodásában, írói életművében.

Péterfy Jenő *A nemzet Génusza* című tanulmányában a nemzeti sovinizmus azon megnyilatkozása ellen tiltakozott, amely szerint a magyar tudományos gondolkodás akkor lesz igazán hatásos (és a közönségéhez hűséges), ha a nemzeti jellegére épít, és távol tart magától minden idegen, elsősorban német hatást. „Szívvel, lélekkel méltányoljuk a magyarosítási ösztönt a társadalmi és politikai élet minden te-

rén – írta a szerző –, hanem a chauvinnek a tudományban helye nincs.” A magyar tudományosság minőségét ugyanis korántsem az határozza meg, ha tűzzel-vassal küzdünk a német befolyás ellen. Ennek bizonyítására azon könyvek silányságára hivatkozott, amelyekben túlbuzgott a nemzetieskedés szándéka.: „Nálunk tudományos élet csak nagy akadályok között fejlődhetett – fejlődhetik. A tudományos pálya nem kecsegtető; a munkás kevés, a munkát fogyasztó még kevesebb. Az egyes tudományok nagy részében még mindig nincsen módszeresen megkezdett munka, melyet a későbbi ott folytat, ahol az elődök elhagyták. Még nagyobbára egyesek működéséből áll a tudományos élet, és nem sokak együttműködéséből, földrajzilag is szűk körre szorul; úgyszólván a fővárosba tömörül, s a nagy közelben a személyes érdekek legalábbis nyomnak annyit a latban, mint a tudományosak. A dilettantizmus bélyegét mutatják ezek a viszonyok, s a bajnak minden más lehet az orvosszere, csak az nem, ha egy nagy nemzet, egy velünk szomszédos nemzet tudományos kultúrája előtt szemet hunyunk.”<sup>34</sup> S az elmondottakhoz hozzátette: nekünk kölcsön kell vennünk az egyes tudományok problémáit és módszereit onnan, ahol a kérdéseket már megfogalmazták, a problémák már fölmerültek. Nem bűn tehát a német, a francia vagy az angol tudományosságtól tanulni – ha egyáltalán fejlődni akar a nemzet. Európai programot kell látni Péterfy Jenő szándékában, ám e program megfogalmazásának pillanatában volt annyira népszerűtlen, hogy ne keltessen nagyobb visszhangot, s hogy szellemi atyjának megannyi gondot okozzon. Lényegéhez majd csak negyed század múltán a Jászi Oszkár vezette radikálisok találtak vissza.

Mint ahogyan csak az utókor szemében válik vállalható és követhető hagyománnyá a nemzeti klasszicizmus gondolata is, hiszen szinte a radikálisok programjával egyidőben fogalmazta meg Szekfű Gyula a *Három nemzedék* lapjain: az Arany, Eötvös, Deák és Kemény Zsigmond életművében kiteljesedő nemzeti klasszicizmus értékrendje soha meg nem ismétlődő teljesítménye volt a magyar gondolkodásnak. „Nagyjaink és műveik kétségtelenül klasszikus mére-

tűek, bennük a magyar szellem épp úgy felemelkedett az általános emberi magasságra, mint a német szellem Goethe, az angol Shakespeare-ben, a római Vergilben, a görög Sophoklesben. Rajtuk túl nincs többé emelkedés. Mert nemzeti és emberi tartalom és formák egyesülten magasabb tökélyt nem tudnak kifejezni.”<sup>35</sup> Péterfy Jenő nyomában Jászi Oszkár és Szekfű Gyula megfogalmazásában egyaránt az európai szellem örökségében elevenen élő, általános emberi értékek igénye kapott hangot megteremtésük radikális és megidézésük konzervatív szándékában egyaránt.

A magyar XIX. század utolsó harmada azonban még vajmi keveset tudott ezekről az igényekről, gondolkodói törekvésekről, liberalizmusának a másodvirágzása a nagyság biztosította gondtalanság illúziójában élt, melyet a fővárosi és a nagyvárosi sajtó a korra oly jellemző zsurnalizmusa volt hivatott táplálni és magas hőfokon megtartani. De a közönség igényeinek megfelelően alakult az irodalom is, kerülve minden zaklató és felkavaró problémát, amely esetleg fölhasítaná az illúziók kulisszáit. Szenvédély nem volt a kor költészetében – írta Schöpflin Aladár irodalmi számvetésében –, „eszméi a közkeletű gondolat-komplexumokból valók, életfilozófiája a társadalmi helyzetében békésen elhelyezkedett, megbízható ember életfilozófiája, az élet kritikája, a gondolkodóba eset ember megnyilatkozása nélkül. Igényük is szerény volt, és nem törekedtek többre, mint amennyi tellett tőlük.”<sup>36</sup> Csinos vers akkoriban is nagyon sok született, közöttük azonban nagy érzésekről, mély gondolati tartalomról nagyon kevés hozott hírt. Mintha a kor lírája belefáradt volna a századközépen megélt magas szárnyalásba. A prózában is a zsurnalizmus jutott meghatározó szerephez, virágkorát élte a tárca, a tárcanovella – a maga kiengesztelő kedélyességével –, melyeknek egykedvűsége ugyancsak a társadalmi béke látszatát keltette. A kierőszakolt gondtalanság mögött azonban a bizonytalanság okozta titkolt rémület lebegett – mely előbb-utóbb megszülte a pesszimizmus érzését is. Persze születtek korszakos jelentőségű művek ekkortájt is, ám az olyan alkotások, mint Arany László *A délibábok hőse* (1872), Beöthy Zsolt *Kálozdy Béla*

<sup>34</sup> Péterfy Jenő: *A nemzeti Génius; In: Péterfy Jenő válogatott művei; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. 561–562. p.*

<sup>35</sup> Szekfű Gyula, *im.* 254–255. p.

<sup>36</sup> Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században; im.* 62. p. – Hasonló véleményének adott hangot Németh G. Béla *Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után című tanulmányában; In: Létharc és nemzetiség; Budapest – Magvető Könyvkiadó, 1976. 236–335. p.*

(1875), Asbóth János *Az álmok álmodója* (1878) és Gozdsu Elek *Köd* (1882) című regénye, s mellettük Tolnai Lajos és Justh Zsigmond művei, valamint Péterfy Jenő a lélek és a szellem önmegvalósítási tereit kereső esszéi és tanulmányai kivételes teljesítményei ennek az önmaga előtt is rejtőzködő korszaknak. E művek talán közös vonása a lélek igényessége, s a szellem elvágódása érzésekben emberibb tájaira a világnak. A regényhősök kivétel nélkül idegenül szemléltek az életüket meghatározó valóságot, s minden szándékuk arra irányult, hogy megszabaduljanak a társadalom legkülönbözőbb formában jelentkező nyűgeitől. Nincs ember közöttük, akinek lenne ereje úgy szabadulni meg a társadalmi kötöttségektől, hogy az egyben sorsa jobbra fordulását is eredményezné. Tetherként nehezedik rájuk a családi múlt, melyben nem lelnek olyan értékekre, amelyek segítenék őket a való világban történő tájékozódásban. És éppen ebből eredően a jövő értelmét sem ismerik fel. Megkeseredett, életunt lázadók ők, akik azonban csak az ellen tiltakoznak, hogy alkalmanként a társadalmi kötöttségek emberi feladataikra figyelmeztetik őket.

Mi volt hát ennek a kornak, a kiegyezés utáni Magyarország az igazi tragédiája? Az, hogy erőteljesen iparosodott, anélkül, hogy lett volna a gyors változások ellenében hagyományait megőrző értékrendje, a nemzeti örökségre támaszkodó polgári rétege? Az, hogy a nemzeti klasszicizmus konzervatív értékít az akkor már erősen megtépett liberális gondolatiság határtalan idegensége váltotta fel? Az, hogy még a feudalizmusból kivezető liberalizmusa is ingatag volt, mely a szabadságjogok hangoztatásával egyszerre teremtett kirekesztő és kizárólagosságra törekvő magatartást a magyar társadalom legnépesebb rétege, a középbirtokosság soraiban? Vagy az, hogy az ősiség szokásrendjére és törvényeire épített jogrendjének konzervativizmusa akkor is érintetlen maradt az egyre inkább individuum-központú, szabadság-filozófiáját a polgári jogokra építő szemlélettől, amikor egyedül az jelentette volna a magyar társadalom modernizációjának a kiteljesedését? Úgy tűnik mindezek – és egyéb, fel nem sorolt tévedés, mulasztás, félreértelmezés és elutasítás – együtt játszott szerepet a XIX. század Magyarországnak elmaradt demokratizálásában.

Vajon rendkívülinek tekinthető, hogy a demokrácia hiányának kérdéséhez az a Halász Gábor jutott a legközelebb, aki Babits-tanítványként a konzerva-

tív értékeket is számon tartó radikális humanizmus révén jutott el a nemzeti sorskérdések lényegének a felismeréséhez? *Magyar viktoriánusok* című tanulmányában rámutatott: a kiegyezéskori magyar szellemi vezetőknek látniuk kellett volna azt, amit Európában Bismarcktól Disraelig oly soka láttak, hogy „a demokrácia és a liberalizmus nem függenek szükségszerűen össze, sőt századközépi összefonódásuk egyenesen veszedelmes, mert a szabadság rovására megy. A liberalizmus ősi hagyomány, az emberiség legmélyebb ösztönéből fakad, fejlődése egyenletes, az egyéniség konkrét és minden korban nagyra tartott értékeire épít, a demokrácia időleges és erőszakos fejlemény, útja válságokon vezet át, az egyéniséget a bizonytalan közösségnek áldozza fel, végállomása a diktatúra, amelyben a reakció és a forradalom már alig különböznek egymástól. Szabadság és egyenlőség összeférhetetlen eszményei között a reformálók kicsiny elit-csapata az előbbit választja; bölcsen és lemondóan érezve, hogy a tömeg sodrása másfelé tart.”<sup>37</sup> És ha Eötvös József, korának legkitűnőbb gondolkodóinak egyike naplójában föl is jegyezte: „Egy többség képviselheti a nép hatalmát [...], de valódi érzelem csak az egyesek kebelében lakik”, a belső reform eszméjével szinte egyedül maradt.

Túl sok lett volna a liberalizmus lelki-szellemi forradalma – ahogyan Szekfű Gyula állította –, vagy a liberalizmus nemes eszméjét elnyomta a demokrácia külső (bizonytalan végkimenetelű) társadalmi forradalmisága, ahogyan Halász Gábor ítélte meg? A dilemma nem kifejezetten magyar kérdés, a XIX. és XX. század fordulóján valamennyi művelt európai nemzetnek szembe kellett néznie e kettős kihívással. A magyar társadalom elsősorban szerkezeti tagoltsága révén vált képtelenné a számára helyes megoldás felismerésére. Demokratikus törekvéseivel szociális és nemzetiségi gondjain kívánt enyhíteni, miközben liberalizmusa ugyanott elmélyítette a válságot. Az ellentmondás feloldására csak egy biztos, nemzeti értékrend birtokában lett volna esélye, s ez az, ami politikai vezető rétegénél a maga korában hiányzott. Ezért liberalizmusa is, demokratizmusa is a valóságtól távoli bölcséletnek bizonyult. „A magyar mozgalom [...] tehetetlenül szalasztotta el az alkalmat. Képtelen volt az új idők követelményeihez alkalmazni taktikáját, frissé és modernné válni a maga módján, mint nyugati társai, mereven és anakronisztikusan a múltba merenget vissza, híveiben volt valami elkésetten ro-

mantikus.”<sup>38</sup> Ebből következett, hogy vezető társadalmi rétege mélységes-mély megosztottságában nem lelte meg az egyedül lehetséges kiutat: az *autoritás hatalmát*. Politikájából mindvégig hiányzott a határozott szociális program, amelyet határozott nemzetpolitikával érvényesíthetett volna. Mert ha érvényesített volna, a nemzetiségeket fordította volna önmagával szembe. Lehet, hogy mindezt határozottan fel sem ismerték, de hogy a mindennapok politikájában érezték, az egészen bizonyos. Ezért voltak ez az idő a tétova töprengések kora, mely végül is duzzogásba és a mindet-elutasítás kilátástalanságába sülyedt.

Hogyan történhetett mégis, hogy a magyar tudományos gondolkodás a XIX. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón soha nem tapasztalt fölvirágzását, a művek oly gazdag áradását élte meg? Hatalmas életművek és közös vállalkozások kora ez a történetírás, az irodalom, a művészetek, az építészet terén. Nemzeti történetírásunk nagy, összefoglaló művei ezekben az években születnek meg, szótárak, lexikonok látnak napvilágot, létrejött a magyar nemzeti bibliográfia, megfogalmazták a nemzeti irodalomtörténet szempontjait, s olyan nagy kezdeményezések érnek a csúcra, mint Szinyei József tizennégy kötetes műve, a *Magyar írók élete és munkái*.

A nagy vállalkozások és nagy kezdeményezések mögött mélységes-mély elhivatottság állt, annak a szűk értelmiségi elitnek az elhivatottsága, amely a nemzeti klasszicizmus emlékének és szellemének az őrzője volt, s amely vállalt szerepének történelmi felelősségét is maradéktalanul átérezte. Ők nem szegődtek semmiféle kínáló ideológia szolgálatába, a pozitívizmus tényisztelete is csupán tudományos tevékenységük *módszerét* határozta meg. Hitükből fakadt szándékaik mélyén a cselekedeteiket indukáló „individuális messianizmus”<sup>39</sup> gondolata munkált: teremteni valami tökéleteset, amelynek révén a szellem örökkévalóságába menti át a számba vehető értékeket.

Ezekre a csak látszólag csöndes, ám lényegüket tekintve annál lázasabb és forrongóbb évekre esett

Babits Mihály írói-költői eszmélésének a kezdete. Mit fogadhat el, és mit kell meggyőződésével összhangban elutasítania a kor felkínálta eszmékből? – nemcsak Babitsot, de nemzedéke legjavát is megszólították ezek a kérdések, amiről az ifjú költő Kosztolányi Dezsővel és Juhász Gyulával folytatott levelezése is sokat elárul. E korai megnyilatkozásokból kiderül, mindhármukat ellenszenvvel töltötte el a nép-nemzeti hagyományok túldimenzionálásának a kérdése, nem csoda, hogy idegen – angol, francia, olasz és német – költők és írók műveiben lelnek ideig-óráig megfelelő menedéket. Babitsék ekkor fordulnak a nyugati modernnek felé – Anatole France, Maeterlinck, Hoffmannstahl, Verlaine, Mallarmé, Leconte de Lisle műveit olvasták, Baudelaire, Liliencoron, Meredith, Poe, Richépih, Rosetti, Swinburne és Wilde alkotásait fordították<sup>40</sup> – amikor a „történelmi osztályokban bomlóban volt a világnézeti egység, új társadalmi rétegek és csoportok kértek szót az életben, és az egyenjogúság és egyenrangúság igényével léptek fel, követelték világnézetük jogosultságának elismerését”.<sup>41</sup> A korábban többnyire egyszólamú magyar irodalmi élet egyszerre szimfonikus teljességében csendült föl. Babits Mihály korai lírájában ugyan túlsúlyban vannak a modern formaelemek<sup>42</sup>, gondolatvilágán belül azonban hamarosan fölerősödött a hagyománytisztelet, a konzervatív fegyelmezettség, amit családi örökségként egyébként is készen kapott. S mint ahogyan Székfű Gyula konzervativizmusa a Széchenyi István–Kemény Zsigmond örökségén felépített nemzeti klasszicizmus értékiben lelt biztos talapzatot, úgy Babits Mihály is a Vörösmarty Mihály–Széchenyi István–Arany János szellemiségében nyomon követhető klasszikus értékek nemzeti tartalmában lelt szomjúságát oltó, frissen fölfakadó forrásra. Az ő konzervativizmusa azonban már – a katolikus humanizmus egyetemességétől átítatva – az emberi szellem valódi dimenzióit kereste, lehetőségeinek legvégső határait kutatta. Ő a jónási próféta bölcséleti meghatározóját, az *egyénben kiteljesedő cselekvő szeretetet* tekintette a közösségi élet legfontosabb rendező-erejének, élete során ez vált a babitsi filozófia lényegévé.

<sup>37</sup> Halász Gábor: *Magyar viktoriánusok*; In: *Tiltakozó nemzedék*; Budapest – Magvető, 1981. 107. p.

<sup>38</sup> Uo. 114. p.

<sup>39</sup> Németh G. Béla: *A magyar irodalomtörténeti gondolkodás a pozitívizmus korában*; Budapest – Akadémiai Kiadó, 1981. 272. p.

<sup>40</sup> Sipos Lajos: *A prózáiró Babits*; In: *Új klasszicizmus felé...*; Budapest – Argumentum Kiadó, 2002. 123. p.

<sup>41</sup> Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*; im. 153. p.

<sup>42</sup> Szilágyi Péter: *Konzervativizmus és modernizmus – A pályakezdő Babits világgépe*; Magyar Filozófia Szemle, 1979. 1–2. szám, 106. p.

## Hivatkozások

### Babits Mihály művei

**Esszék, tanulmányok I–II.**; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó 1978. 843 p. és 743 p.

**Az európai irodalom története I.**; Budapest – Nyugat-kiadás, é. n. [1934] 355 p. és **Az európai irodalom története II.** – XIX. és XX. század; Budapest – Nyugat-kiadás, é. n. [1935] 352 p.

**Gondolat és írás**; Budapest – az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. 1922. 292 p.

**Írók két háború között**; Budapest – Nyugat kiadása, é. n. 287 p.

**Keresztülkaszol az életemen**; Budapest – Nyugat kiadó és Irodalmi Rt kiadása, é. n. (1939) 200 p.

**Ezüstkor**; Budapest – Athenaeum, é. n. (1938) 348 p.

**Írás és olvasás**; Budapest – Athenaeum, é. n. (1938) 389 p.

**Halálfiak I–II.**; Budapest – Athenaeum, é. n. (1938) 336 p. és 324 p.

**Babits Mihály beszélgetőfüzetei I–II.**, 1940–1941; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 689 [5] p. és 479 [3] p.

„Itt a halk és komoly beszéd ideje...” – Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerkesztette Téglás János; Celdömölk – Westermann Kiadó, 1997. 307 p.

Babits Mihály: „**Engem nem látott senki még**” I–II. Babits-olvasókönyv. Szerkesztette válogatta, a szöveget gondozta az utószót és a jegyzeteket írta Sipos Lajos; Budapest – Historia Litteraria Alapítvány, Korona Kiadó, 1999. 595 p. és 863 p.

### Vonatkozó irodalom

**Babits Emlékkönyv**; Budapest, é. n. [1941]

**Babits Mihály száz esztendeje** – Kritikák, portrék, Szerkesztette Pók Lajos; Budapest – Gondolat, 1983. 462 p.

**Mint különös hírmondó** – Tanulmányok és dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerkesztette Kelevéz Ágnes; Budapest – A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési és Propaganda Iroda közös kiadványa, 1983. 420 p.

Bibó István: **Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem**; In: **Válogatott tanulmányok 1945–1949**, II. kötet; Budapest – Magvető Könyvkiadó, 1986. 569–619. p.

Csernohorszky Vilmos: **A két világháború közötti Magyarország szellemi életének gazdasági, társadalmi és politikai erőtere**; In: **Erővonalak a két világháború közti magyar szellemi életben**. Szerkesztette Saáry Éva; Zürich – Svájci Magyar Képzőművészeti és Irodalmi Kör, 1987. 8–31. p.

Farkas Gyula: **A magyar irodalom története**; Budapest – Káldor Könyvkiadó Vállalat, 1934. 336 p.

Farkas Gyula: **Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914**; Budapest – A Magyar Történelmi Társulat kiadása, é. n. [1938]

Gyurgyák János: **Ezzé lett magyar hazátok**; Budapest – Osiris Kiadó, 2007. 450 p.

Halász Gábor: **Magyar viktoriánusok**; In: **Tiltakozó nemzedék**. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Véber Károly; Budapest – Magvető, 1981. 1193 p.

Hegedűs Lóránt: **Az irodalom és a „faji jelleg”**; Nyugat, 1931. március 1.

Horváth Zoltán: **Magyar századforduló** – A második reformnemzedék története 1896–1914; Budapest – Gondolat, 1961. 653 [3] p.

Keleti Károly: **Hazánk népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából**; Pest, 1871.

Kozári Mónika: **Tisza Kálmán és kormányzati rendszere**; Budapest – Napvilág Kiadó, 2003. 572 p.

Lackó Miklós: **Válságok – választások**. Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról; Budapest – Gondolat, 1975. 362 p.

**Mi a magyar?** Szerkesztette Szekfű Gyula; Budapest – Magyar Szemle Társaság, 1939. 556 p., 12 t.

Négyesy László: **Nemzeti jelleg és irodalom**; Budapesti Hírlap, 1931. február 22.

Nemeskürty István: **A köszívű ember unokái** – A kiegyezés utáni első nemzedék 1867–1896; Budapest – Gondolat, 1987. 287 p.

Nemes Nagy Ágnes: **A hegyi költő**; Budapest – Magvető Kiadó, 1984. 201 p.

Németh G. Béla: **Türelmetlen és késlekedő félszázad** – A romantika után; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 301 p.

Németh G. Béla: **Létharc és nemzetiség**; Budapest – Magvető Könyvkiadó, 1976. 561 p.

Németh G. Béla: **A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában**; Budapest – Akadémiai Kiadó, 1981. 428 p.

Németh G. Béla: **Századutóról – századelőről**; Budapest – Magvető Könyvkiadó, 1985. 612 p.

Németh László: **Kisebbségben**; Budapest – Magyar Élet kiadása, 1942.

Szekfű Gyula: **Három nemzedék, és ami utána következik**; Budapest – Maecenas, 1989. 516 p.

Szerb Antal: **Magyar irodalomtörténet**; Kolozsvár – Erdélyi Szépművészeti Céh, é. n. [1934] I–II. kötet 536 p.

Péterfy Jenő: **A nemzeti Génius**; In: **Péterfy Jenő válogatott művei**; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. 672 p.

Román J. István: **Babits és a liberalizmus a két háború közötti magyar irodalomban**; In: **Erővonalak a két világháború közti magyar szellemi életben**. Szerkesztette Saáry Éva; Zürich – Svájci Magyar Képzőművészeti és Irodalmi Kör, 1987. 74–98. p.

Takáts József: **Mit jelentett liberálisnak és konzervatívnek lenni 1875 táján Magyarországon?**; Jelenkor, 1993. 6. szám (június) 542–548. p.

Takáts József: **Modern magyar politikai eszmétörténet**; Budapest – Osiris Kiadó, 2007. 148 p.

Veres András: **Távolodó hagyományok** – Irodalom- és eszmétörténeti tanulmányok; Budapest – Balassi Kiadó, 2003. 263 p.